

Гуз А.М.

Національна академія Служби безпеки України

СТАНОВЛЕННЯ РЕЖИМНО-СЕКРЕТНИХ ОРГАНІВ В УКРАЇНІ (1991–2024)

У статті здійснено спробу дослідити особливості становлення режимно-секретних органів (РСО) в Україні у 1991–2024 рр. З'ясовано, що перші РСО виникли ще у 20-х роках ХХ ст. Свою діяльність вони зосереджували в органах державної влади, на підприємствах в установах, які провадили діяльність, пов'язану з державною таємницею. У ту добу влада використовувала РСО і для забезпечення охорони власних протиправних дій, адже значний масив інформації відносила до державної таємниці, а усе що не відносилось до державної таємниці піддавала жорсткій, тотальній цензурі.

Після проголошення Україною у 1991 році незалежності постала проблема розбудови РСО в установах України, які займалися питаннями охорони державної таємниці на нових принципах. Адже нове українське законодавство і органи державної влади розвивалися на демократичних принципах, свободі слова та доступу до інформації.

Створений у 1993 році Державний комітет України з питань секретів зайнявся розбудовою системи охорони державної таємниці, в тому числі й основного її елементу РСО. Було прийнято низку нормативно-правових актів, які визначили принципи діяльності РСО. Зокрема, у 1994 році був прийнятий Закон України «Про державну таємницю», який став головним джерелом для провадження діяльності у сфері охорони державної таємниці, у тому числі і для діяльності РСО. «Положення про режимно-секретні органи в міністерствах, відомствах, Уряді Автономної Республіки Крим, місцевих органах державної виконавчої влади, виконкомів Рад, на підприємствах, в установах і організаціях» продовжило практику упорядкування діяльності українських РСО і було основним документом, який регламентував їх діяльність аж до 2003 року. Низка інших підзаконних нормативних актів запровадили правові механізми діяльності РСО в Україні. У досліджуваній період спостерігається зменшення кількості цих установ, що було наслідком демократизації суспільства та скороченням військово-промислового комплексу, у якому вони в основному і зосереджувалися.

Ключові слова: режимно-секретний орган, державна таємниця, Державний комітет України з питань державних секретів та технічного захисту інформації, Служба безпеки України.

Постановка проблеми. У системі забезпечення охорони державної таємниці сучасної України режимно-секретним органам (РСО) відведено важлива роль. Їх створюють в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, що провадять діяльність, пов'язану з державною таємницею, з метою розроблення та здійснення заходів щодо забезпечення режиму секретності [1].

Перші РСО виникли ще за радянської доби у 20-х роках ХХ ст. Проте питання становлення та функціонування цих установ у незалежній українській державі у 1991–2024 рр. не були предметом історичного дослідження. Саме тому для аналізу обрана діяльність РСО в період після проголошення незалежності української держави 1991 року і до 2024 року.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні українські дослідники зверталися до досвіду діяльності РСО у радянську добу. Вони розглядали діяльність цих органів у контексті радянської системи охорони державної таємниці. У сучасній науковій літературі існує значна кількість досліджень присвячена різним аспектам історії охорони державної таємниці. О. В. Ботвінкін, В. М. Шлапаченко, В. П. Ворожко, А. С. Пашков досліджуючи питання становлення органів охорони державної таємниці радянської доби відзначали і ключову роль секретних відділів (частин) у її забезпеченні [2, с. 71–101]. В. П. Ворожко, Б. В. Бернадський, О. В. Ботвінкін досліджуючи історію охорони державної таємниці часів діяльності Державного комітету України з питань державних секретів, частково зверталися до досвіду розбудови РСО цим органом [3, с. 130–160]. Осо-

бливо варто відзначити дослідження С. О. Князева присвячене питанням спеціального діловодства [4, с. 19–35]. У ньому він вперше робить спробу систематизувати основні повноваження РСО на підприємствах у 20–80 рр. XX ст., зокрема виокремлює основний напрям їх діяльності – ведення секретного діловодства. Досліджуючи питання захисту інформації з обмеженим доступом в Україні А. М. Гуз, І. П. Касперський, С. О. Князев показали їх роль та місце РСО у системі охорони державної таємниці [5, с. 3–10].

Разом з тим, діяльність РСО як найважливішого органу у системі забезпечення охорони державної таємниці у сучасну добу потребує окремого дослідження.

Постановка завдання. З огляду на викладене метою цієї статті є дослідження становлення режимно-секретних органів України у 1991–2024 рр.

Виклад основного матеріалу. Вперше про необхідність створення секретних частин, які б могли налагодити порядок обігу секретної інформації у радянській державі, було зазначено у постанові від 30 серпня 1922 року «Про порядок збереження і руху секретних документів» [3, с. 85].

Цей документ став відправним пунктом початку діяльності секретних органів у радянську добу. Зазначений нормативно-правовий акт закріпив повноваження та основні завдання секретних частин. У тоталітарній радянській державі ці органи створювалися на підприємствах і займалися: технічною обробкою секретних документів; забезпеченням ефективності секретного листування; веденням обліку працівників, які допускалися до секретних документів; спостереженням, за обмеженням залучення працівників до секретних документів; наглядом за дотриманням норм відповідних інструкцій із секретного діловодства; збереженням документів секретного діловодства та організацією секретного архіву; контролем за станом секретного діловодства в підрозділах конкретного міністерства чи відомства.

Також у 20-х роках XX ст. вводилась уніфікована структура, типова номенклатура посад працівників секретних органів – завідувач, інструктори, секретарі (помічники секретарів), кореспондентів, старших друкарок, помічників секретарів–архіваріусів. Крім того, відповідно до цієї номенклатури в центральних апаратах урядових установ були створені секретні відділи, в інших народних комісаріатах – секретні частини. В главах, управліннях та відділах – секретні час-

тини та секретні відділення. Крім цього, на підприємствах організовувалися підрозділи секретного діловодства, шифрувальні відділи тощо.

Ця структура секретних органів була незмінною у 20–30-ті рр. XX ст., і лише після Другої світової війни поступово удосконалюється, особливо у 50–80-ті роки XX ст., у зв'язку із розширенням їх повноважень і збільшенням секретів радянської тоталітарної держави.

В добу радянської України секретні відділи (частини) були тими підрозділами, які забезпечували специфічні питання охорони секретної інформації в установах на підприємствах.

На відміну від радянських секретних частин (відділів) поняття режимно-секретного органу увійшло у обіг у сфері державної таємниці в Україні у 90-х роках XX ст.

У радянську добу спостерігалось постійне зростання секретних органів у зв'язку з тим, що існування цієї держави базувалося на тотальній цензурі та засекречуванні часто не виправданих відомостей і відповідно зростанні масиву секретної інформації.

Тому будівництво РСО в незалежній українській державі потребувало нових підходів. Адже у перші роки незалежності діяльність органів державної влади частково будувалася на основі законодавства колишнього СРСР, а саме постанови Верховної Ради України від 12 вересня 1991 року № 1545 «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» [6]. Основним же документом, який безпосередньо регламентував організацію секретного діловодства і роботу РСО, залишалась «Інструкція із забезпечення режиму секретності в міністерствах, відомствах, на підприємствах, в закладах та організаціях СРСР» № 0126 – 1987 року, яка діяла частково в Україні до 2003 року [3, с. 123]. У радянську добу був відсутній закон, який би регламентував діяльність сфери охорони державної таємниці, а її регулювання велось на основі підзаконних нормативно-правових актів.

Прийнятий 02.10.1992 року Закон України «Про інформацію» започаткував формування вітчизняної системи охорони державної таємниці на демократичних засадах [7].

У 1993 році був створений Державний комітет України з питань секретів (05 листопада 1996 року реорганізований у Державний комітет України з питань державних секретів та технічного захисту інформації і діяв у цій назві до 13 березня 1999 року) – спеціально уповноважений центральний орган державної виконавчої

влади у сфері охорони державної таємниці [8]. Із метою забезпечення функціонування системи охорони державної таємниці в Україні Держкомсекретів України зайнявся й питаннями приведення діяльності РСО підприємств і установ у відповідність до вимог нового законодавства. За активної діяльності Держкомсекретів України був підготовлений і 21 січня 1994 року Верховною Радою України прийнятий Закон України «Про державну таємницю», який став головним джерелом для провадження діяльності у сфері охорони державної таємниці, у тому числі і для діяльності РСО, які були покликані її забезпечувати [1].

У роботі РСО 90-х років XX ст. спостерігалися типові недоліки пов'язані з: веденням секретного діловодства; обладнанням приміщень, які були призначені для оброблення й збереження секретних документів, і у яких розміщувалися РСО; проблеми з номенклатурами посад співробітників, які підлягали оформленню на допуск до державної таємниці; приведенням діяльності РСО установ у відповідність до вимог нових нормативних документів.

Прийняте у в 1995 році Постановою Кабінету Міністрів № 609 «Положення про режимно-секретні органи в міністерствах, відомствах, Уряді Автономної Республіки Крим, місцевих органах державної виконавчої влади, виконкомах Рад, на підприємствах, в установах і організаціях» продовжило практику упорядкування діяльності українських РСО і було основним документом, який регламентував їх роботу аж до 2003 року [9]. У 2003 році Постанова Кабінету Міністрів від 02.10.2003 року № 1558 скасувала дію цього Положення [10].

Варто зазначити, що Постанова Кабінету Міністрів №609 визначала основні завдання та права РСО. Відповідно до її змісту РСО створювалися в усіх підприємства, установах, органах державної влади установах, незалежно від форм власності, діяльність яких пов'язана з державною таємницею. До складу РСО входили підрозділи режиму, секретного діловодства та інші підрозділи, які безпосередньо забезпечували охорону державної таємниці залежно від специфіки діяльності установи, підприємства. Відповідно до п. 6 Положення РСО забезпечували: недопущення необґрунтованого допуску та доступу осіб до відомостей, що становлять державну таємницю; своєчасне розроблення і реалізацію заходів, що забезпечують охорону державної таємниці; запобігання розголошенню відомостей, що становлять державну таємницю, випадкам втрат матеріальних носіїв

державної таємниці, заволодінню державною таємницею іноземними державами, іноземними юридичними та фізичними особами, особами без громадянства та громадянами України, яким не надано допуску та доступу до цієї таємниці; виявлення та закриття каналів витоку державної таємниці в процесі виробничої та іншої діяльності установ, підприємств; забезпечення запровадження заходів особливого режиму діяльності установ, підприємств під час виконання всіх видів робіт, пов'язаних з державною таємницею, та під час здійснення зовнішніх відносин; організація секретного діловодства; здійснення контролю за станом режиму секретності в установах, підприємствах та на підпорядкованих їм об'єктах [9].

Завдяки прийнятим новим нормативно-правовим актам вже у кінці 90-х років XX ст. вдалося налагодити діяльність РСО в Україні на нових принципах. Важливою складовою у діяльності РСО стало затвердження у 1997 році професійних вимоги до фахівців РСО, зокрема, наказом Державного комітету України з питань державних секретів та технічного захисту інформації від 24.01.1997 № 8 «Про затвердження Кваліфікаційного довідника професій працівників режимно-секретних підрозділів», зареєстрований в Міністерстві юстиції України 08.02.1997 за № 26/1830 [11]. Ще одним важливим документом, який доповнював діяльність РСО став затверджений у цьому ж році «Довідник кваліфікаційних характеристик посад працівників технічного захисту інформації» [12]. Дія цих важливих для діяльності РСО документів продовжувалася до 2003 року.

У 1999 Указом Президента України від 13 березня 1999 року № 250/99 Держкомсекретів України було ліквідовано. Усі функції щодо розробки та забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони державної таємниці та технічного захисту інформації було передано Службі безпеки України.

У 2003 році СБ України був розроблений і затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 02 жовтня 2003 року № 1561-12 «Порядок організації та забезпечення режиму секретності в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях», який регламентував та удосконалив діяльність РСО. У цьому новому документі, який регулював особливості забезпечення режиму секретності в установах, у додатку був представлений дуже корисний для діяльності РСО – «Довідник типових професійних кваліфікаційних характеристик основних посад керівни-

ків та інших працівників РСО, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій», затверджений наказом СБ України від 14.07.2003 року № 293, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 5 серпня 2003 року за № 685/8006 [13]. Цей наказ скасував дію попереднього наказу Державного комітету України з питань державних секретів та технічного захисту інформації від 24.01.1997 № 8, який регулював професії працівників режимно-секретних підрозділів.

Цей Довідник мав гриф обмеження доступу «Для службового користування», однак на підставі акта СБ України від 08.04.2015 № 26/4-4696 гриф було знято. Саме цей документ певний час допомагав керівникам РСО установ визначати та встановлювати вимоги до професійно-кваліфікаційних характеристик основних посад керівників та інших працівників РСО.

Цей Довідник встановлював єдині вимоги до змісту професійної діяльності та кваліфікації працівників РСО підприємства, установи, організації. Крім того він сприяв добору працівників в РСО, підвищенню їх ділової кваліфікації, розподілу завдань та повноважень між керівниками і підлеглими працівниками. Також ним були визначенні посадові завдання та повноваження працівників РСО. У Довіднику визначався загальний перелік основних функцій, виконання яких доручалося цілком або частково працівникові, що займає певну посаду в РСО. Конкретний перелік посадових завдань та повноважень керівників та інших працівників РСО визначався посадовими інструкціями, які розробляли підприємства, установи, організації [13].

На основі Довідника органи державної влади та органи місцевого самоврядування та підприємства розробляли та затверджували довідники типових професійно-кваліфікаційних характеристик основних посад керівників та працівників РСО. Також цей документ вимагав аби керівники та інші працівники РСО для виконання покладених на них завдань та обов'язків мали відповідний рівень знань та досвід роботи у сфері охорони державної таємниці. У ньому вказувалося, що керівники та працівники РСО повинні були проходити навчання за професійними програмами на курсах підвищення кваліфікації у сфері охорони державної таємниці в перший рік роботи після призначення на посаду, а надалі – не рідше одного разу на 5 років [13].

Разом з цим, документ вказував на те щоб штатна чисельність працівників РСО була такою

аби забезпечувала якісне виконання покладених на цей орган завдань, та визначалася залежно від обсягу робіт, пов'язаних з державною таємницею. Також рекомендувалося в установах із значним обсягом робіт, пов'язаних з державною таємницею, за рішенням керівників цих підприємств, установ і організацій вводити посаду заступника керівника з питань режиму, на якого покладала обов'язки керівника РСО.

Наказ Служби безпеки України від 14 липня 2003 року № 293/ДСК «Про затвердження Довідника типових професійно-кваліфікаційних характеристик основних посад керівників та інших працівників режимно-секретних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій» втратив чинність гідно з наказом Центрального управління Служби безпеки України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Служби безпеки України від 14 липня 2003 року № 293/ДСК» від 1 грудня 2016 року № 629, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27 грудня 2016 р. за № 1700/29830 [14]. Відтоді, РСО свою діяльність на законодавчому рівні здійснюють на підставі ст. 21 Закону України «Про державну таємницю». Відповідно до норм цього Закону РСО в установах України створюються з метою розроблення та вжиття заходів щодо забезпечення режиму секретності, постійного контролю за їх дотриманням та діють на правах окремих структурних підрозділів [1]. Інший важливий підзаконний нормативний акт «Порядок організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 року № 939 конкретизує особливості організації роботи РСО як основних суб'єктів, які забезпечують організацію режиму секретності в установах [15]. Структуру типового РСО в Україні складають підрозділ режиму, секретного діловодства, підрозділ технічного захисту інформації та інші підрозділи, що забезпечують охорону державної таємниці, залежно від специфіки діяльності.

Станом на 1993 рік в органах державної влади, на підприємствах, установах України існувало близько 20 тис. РСО, у 1998 році їх уже було близько 12 тис. Станом на кінець 2024 року – близько 4 тис. Таке скорочення кількості РСО має різні причини, що може стати предметом нового дослідження.

Висновки. Таким чином в 1991–2024 рр. в Україні в органах державної влади, установах,

організаціях, які проводять діяльність пов'язану з державною таємницею була сформована мережа РСО, які надійно її забезпечували. Прийнята низка нормативних актів сприяла і допомагала професійній діяльності РСО. Значне зниження кількості РСО установ, підприємств, організацій у досліджуваній період насамперед пов'язане із зменшенням обсягів секретних замовлень військово-промислового комплексу України. Адже найбільша кількість РСО зосереджувалася саме у таких установах. Проте, зменшення кількості РСО у досліджуваній період, не завдало шкоди забезпеченню охорони державної таємниці України.

Разом з тим варто зазначити, що система охорони державної таємниці України починаючи з 2020 року активно реформується. У 2021 році до Верховної Ради України внесено проект закону «Про безпеку класифікованої інформації» (№ 8394 у редакції 2023 року), який змінює принципи регулювання цієї сфери. Зокрема це стосується і питань діяльності РСО. У цьому проекті Закону вони втрачають свою попередню назву, пов'язану з радянським минулим, і трансформуються у офіси безпеки. Також змінюються їх повноваження та завдання. Саме ці аспекти у перспективі можуть стати предметом нового дослідження.

Список літератури:

1. Закон України «Про державну таємницю». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
2. Ботвінкін О. В., Шлапаченко В. М., Ворожко В. П., А.С. Пашков. Історія охорони державної таємниці в Україні: монографія. К.: Видавництво НА СБ України. 2006. 155 с.
3. Ворожко В. П., Бернадський Б. В., Ботвінкін О. В. Нарис історії охорони державної таємниці в Україні: монографія. К. 2012. 188 с.
4. Князев С.О. Спеціальне діловодство : навч. посіб. К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 120 с.
5. Гуз А. М., Касперський І. П., Князев С. О. та ін. Організація захисту інформації з обмеженим доступом: навч. посіб. К.: Нац. акад., СБУ, 2018. 252 с.
6. Постанова Верховної Ради України від 12.09.1991 «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1545-12#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
7. Закон України «Про інформацію». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення: 21.03.2025).
8. ЦДАВО України. Фонд № 5282. Опис № 1. Арк. 1.
9. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 серпня 1995 р. № 609 «Про затвердження Положення про режимно-секретні органи в міністерствах, відомствах, Уряді Автономної Республіки Крим, місцевих органах державної виконавчої влади, виконкомів Рад, на підприємствах, в установах і організаціях. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.03.2025).
10. Постанова Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 року № 1558 «Про визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1558-2003-%D0%BF#Text> (дата звернення: 22.03.2025).
11. ЦДАВО України. Фонд № 5282. Опис № 1. Спр. 13 Арк. 145-146.
12. ЦДАВО України. Фонд № 5282. Опис № 1. Спр. 14 Арк. 15-18.
13. Наказ Служби безпеки України від 14 липня 2003 року №293/ДСК, зареєстрований в Міністерстві юстиції України 5 серпня 2003 р. за № 685/8006. «Про затвердження Довідника типових професійно-кваліфікаційних характеристик основних посад керівників та інших працівників режимно-секретних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій». URL : <https://ips.ligazakon.net/document/view/REG8006?an=19> (дата звернення: 22.03.2025).
14. Наказ Центрального управління Служби безпеки України «Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Служби безпеки України від 14 липня 2003 року № 293/ДСК» від 1 грудня 2016 року № 629, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27 грудня 2016 р. за № 1700/29830. URL : https://ips.ligazakon.net/document/view/re29830?an=1&ed=2016_12_01 (дата звернення: 22.03.2025).
15. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 2013 року № 939 «Про затвердження Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/KP130939> (дата звернення: 22.03.2025).

Huz A.M. ESTABLISHMENT OF SECURITY OFFICES IN UKRAINE (1991–2024)

In the article author made an attempt to investigate the features of the establishment of security offices in Ukrainian 1991–2024. It is found that the first security offices emerged in the 1920s. They concentrated their activities in state authorities, enterprises, and institutions that carried out activities related to state secrets. At that time, the authorities also used security offices to ensure the protection of their own illegal actions, because they classified a significant amount of information as state secrets, and subjected everything that was not state secrets to strict, total censorship.

After Ukraine declared independence in 1991, the problem of developing security offices in Ukrainian institutions that dealt with issues of state secret protection on new principles arose. After all, the new Ukrainian legislation and state authorities developed on democratic principles, freedom of speech, and access to information.

The State Committee of Ukraine on Secrets, established in 1993, began to develop a system for protecting state secrets, including its main element, the security offices. A number of regulatory legal acts were adopted that defined the principles of the security offices activities. In particular, in 1994, the Law of Ukraine «On State Secrets» was adopted, which became the main source for conducting activities in the field of protecting state secrets, including for the activities of the security offices. The «Regulations on security offices in Ministries, Departments, the Government of the Autonomous Republic of Crimea, Local Bodies of State Executive Power, Executive Committees of Councils, at Enterprises, Institutions and Organizations» continued the practice of streamlining the activities of security offices and was the main document that regulated their activities until 2003. A number of other subordinate regulatory acts introduced legal mechanisms for the activities of the security offices in Ukraine. During the period under study, there has been a decrease in the number of these institutions, which was a consequence of the democratization of society and the reduction of the military-industrial complex, in which they were mainly concentrated.

Key words: security offices, state secret, the State Committee of Ukraine on State Secret and Technical Protection of Information, Security Service of Ukraine.